WSTĘP

Dzieje Kościoła prawosławnego są nierozerwalnie związane z historią Polski. Na przestrzeni wieków wschodnie chrześcijaństwo było obecne w wielowyznaniowym krajobrazie Rzeczypospolitej i trwale wpisało się w obraz kulturowy wschodnich ziem tego państwa. Wielu wyznawców prawosławia wiernie służyło Polsce i dało się poznać jako gorący patrioci oraz obrońcy jej niepodległości. Liczni przedstawiciele elity prawosławnej brali udział w życiu politycznym kraju, wystarczy tu wymienić wpływowe rody książęce i magnackie: Buczaccy, Chodkiewiczowie, Czartoryscy, Sanguszkowie, Sapiehowie, Siemaszkowie, Słuccy, Sołomereccy, Tyszkiewiczowie, Massalscy, Olelkowicze, Pacowie, Puzynowie, Wiśniowieccy, Zasławscy, Zbarascy i wielu innych, których członkowie w XV–XVI w. pełnili wysokie stanowiska państwowe. W historii Polski wielu jej obywateli wyznania prawosławnego zasłużyło na miano patriotów. Do nich należy zaliczyć: księcia Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego, hetmana litewskiego i jego syna wojewodę kijowskiego Konstantego Konstantynowicza Ostrogskiego, senatora Adama Kisiela, metropolitów Piotra Mohyłę i Sylwestra Kossowa.

Historia Cerkwi prawosławnej na ziemiach polskich niejednokrotnie była przedmiotem dociekań badawczych i doczekała się licznych rzetelnych opracowań naukowych. W dalszym ciągu jednak pozostaje wiele niezbadanych dotąd kart obejmujących tę tematykę. Niektórzy przedstawiciele polskiego prawosławia nadal są mało znani lub nieznani w społeczeństwie. Wśród nich należy wymienić m.in. arcybiskupa Sawę (imię świeckie: Jerzy) Sowietowa, polskiego hierarchę prawosławnego z XX w. Duchowny ten, niebędący Polakiem z pochodzenia i urodzony z dala od ziemi polskiej, związał swoje życie i posługę kapłańską z nową ojczyzną. Władyka miał barwne i burzliwe życie, pełne dramatów i wyzwań. Przyszło mu działać w czasach, gdy zarówno Cerkiew prawosławna, jak i społeczeństwo polskie były wystawione na ciężką próbę. Jego postać wciąż nie doczekała się jednak opracowania naukowego – do tej pory ukazywały się jedynie mniejsze lub większe przyczynki dotyczące

jego życia i działalności, ale nadal brakuje całościowego studium poświęconego temu biskupowi. W związku z tym piszący te słowa postawił sobie za cel przedstawić aktywność abp. Sawy nie tylko jako duszpasterza, lecz także żołnierza i obywatela. Jego życie i działalność zostaną ukazane na tle wydarzeń i procesów zachodzących w historii państwa polskiego i Kościoła prawosławnego, nie sposób bowiem rozpatrywać aktywności biskupa w oderwaniu od epoki, w której żył i pracował. W przeciwnym wypadku nie zrozumielibyśmy wielu podejmowanych przez niego decyzji.

Bazę źródłową do napisania tej monografii stanowią materiały z archiwów i bibliotek w Polsce i za granicą. Największe zasoby dokumentacji dotyczącej działalności bp. Sawy posiada Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Są to źródła na temat aktywności władyki w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu. Dużą wartość poznawczą stanowią źródła składające się na zespoły dokumentów naczelnego dowództwa wojskowego oraz poszczególnych formacji. Nie mniej ważne okazały się dokumenty z kolekcji prywatnych. Autor wykorzystał także materiały z Archiwum Narodowego w London Kew, gdzie przechowywane są akta dotyczące pobytu hierarchy w Wielkiej Brytanii. Są to dokumenty wytworzone przez brytyjskie instytucje państwowe (m.in. Foreign Office). Bardzo cenne okazały się również zbiory archiwalne Biblioteki Pałacu Lambert i Centrum archiwalnego Kościoła anglikańskiego, zawierające źródła wytworzone przez kierownictwo Kościoła anglikańskiego, z którym bp Sawa utrzymywał żywe kontakty. Część informacji pochodzi z zasobów Biblioteki Białoruskiej im. Franciszka Skaryny w Londynie. Trudne do przecenienia źródła do historii polskiego prawosławia na Zachodzie podczas II wojny światowej i po jej zakończeniu znajdują się w Centrum Badań nad Historią Migracji Uniwersytetu Stanu Minnesota, zbiorach Rutgers University oraz w archiwach Sektora Polskiego Ministerstwa Obrony Wielkiej Brytanii.

Należy zwrócić uwagę na to, że nie zachowało się zbyt wiele źródeł dotyczących przedwojennej aktywności bp. Sawy. W większości są to szczątkowe dane, które rzucają światło na poszczególne epizody działalności Jerzego Sawy Sowietowa. W celu opisania jego życia i aktywności piszący te słowa korzystał z dokumentów, które są zdeponowane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, Centralnym Archiwum Wojskowym i Państwowym Archiwum Obwodu Grodzieńskiego. Bardzo cennym uzupełnieniem w badaniach nad życiem naszego bohatera są dokumenty pochodzące z Archiwum Wydziału Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Belgradzie (Serbia), gdzie są przechowywane akta personalne studenta Jerzego Sawy Sowietowa.

Spośród źródeł opublikowanych należy wymienić przede wszystkim zbiór dokumentów dotyczących bp. Sawy jako wojskowego biskupa prawosławnego,

który sporządzili Andrzej Suchcitz i Krzysztof Filipow[1]. Praca ta dotyczy działalności władyki w okresie 1943–1947, kiedy to piastował on funkcję wojskowego biskupa prawosławnego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Dzieło to posłużyło autorowi jako swoisty drogowskaz w poszukiwaniu kolejnych źródeł.

Inną kategorię źródeł stanowi prasa przedwojenna i wojenna. W sposób szczególny należy zwrócić uwagę na wydawnictwa wojskowe („Polski Żołnierz Prawosławny" 1945–1946) i religijne (m.in. „Woskresnoje Cztenije", „Przegląd Prawosławny", „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce"). Przekazy prasowe były bardzo pomocne, szczególnie przy odtwarzaniu poszczególnych epizodów z życia hierarchy.

Przeprowadzenie rzetelnego badania i dokonanie analiz naukowych wymagało wykorzystania literatury przedmiotu dotyczącej historii prawosławia w Polsce. Dzieje Kościoła prawosławnego w kraju w XX w. stanowiły już przedmiot badań i doczekały się rzetelnych i wartościowych opracowań naukowych, które posłużyły autorowi jako podstawa do opisania tła wydarzeń historycznych towarzyszących działalności bp. Sawy. Podczas przygotowania tej monografii cenne okazały się zwłaszcza prace Mirosławy Papierzyńskiej-Turek[2], Antoniego Mironowicza[3], Kazimierza Urbana[4], Andrzeja Zięby[5], Grzegorza Jacka Pelicy[6], Stefana Dudry[7], Grzegorza Sosny[8] i innych. Pełny wykaz wykorzystanych pozycji znajduje się w bibliografii. W ciągu kilku lat również piszący te słowa opublikował szereg artykułów poświęconych Kościołowi wschodniemu w II Rzeczypospolitej. Niektóre zagadnienia mające związek z tematem niniejszej monografii zostały omówione we wcześniejszych pracach[9]. Na uwagę

[1] *Arcybiskup generał brygady Sawa (Jerzy Sowietow). Wybór dokumentów*, wyboru dokonali K. Filipow, A. Suchcitz, Białystok–Warszawa 1997.

[2] M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.

[3] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.

[4] K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996.

[5] A. Zięba, *„Wojna popów". Polskie prawosławie na emigracji po II wojnie światowej*, „Przegląd Polonijny" 1997, z. 3, s. 31–51.

[6] G.J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2009.

[7] S. Dudra, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa 2010.

[8] G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia i kler Kościoła prawosławnego w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej w XIX–XXI wieku*, Ryboły 2012.

[9] J. Grzybowski, *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949*, Warszawa 2016; tenże, *Działalność duszpasterska arcybiskupa Sawy (Sowietowa) i biskupa Mateusza (Siemaszki) jako ordynariuszy uchodźców polskich wyznania prawosławnego w Wielkiej Brytanii po II wojnie światowej*, „Studia Polonijne" 2016, t. 37, s. 25–56; tenże, *Arcybiskup generał brygady Sawa (Sowietow) – duszpasterz, żołnierz, obywatel*, [w:] *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczpospolitej (1918–1939)*, red. S. Bober, S.J. Żurek, Lublin 2018, s. 89–112; tenże, *Działalność duszpasterska wojskowego biskupa prawosławnego Sawy (Sowietowa) w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w latach*

zasługuje fakt, że postać abp. Sawy (Sowietowa) do tej pory nie doczekała się opracowania nie tylko w historiografii polskiej, lecz również zagranicznej (białoruskiej, ukraińskiej, rosyjskiej). Badacze pochodzący zza naszej wschodniej granicy w publikacjach o charakterze popularnonaukowym na temat sytuacji prawosławia w okresie międzywojennym bardzo rzadko wspominali o władyce.

Monografia ma układ problemowo-chronologiczny, umożliwiający prześledzenie związków przyczynowo-skutkowych przedstawionych zagadnień. Praca składa się z trzech rozdziałów, ukazujących kolejne etapy życia i działalności duchownego. Rozdział pierwszy przedstawia życie Jerzego Sawy Sowietowa od lat młodości do przyjazdu do Polski w 1926 r. oraz jego działalność duszpasterską i społeczną na terenie II Rzeczypospolitej w charakterze kleryka, a następnie hierarchy Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Rozdział drugi traktuje o losach biskupa w czasie II wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem okresu, w którym pełnił funkcję wojskowego biskupa prawosławnego w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. W ostatnim, trzecim rozdziale zaprezentowaliśmy powojenne losy władyki i jego aktywność jako zwierzchnika polskiego prawosławia na obczyźnie. Dwa ostatnie rozdziały są najobszerniejsze, co ma swoje obiektywne uzasadnienie. Niewątpliwie II wojna światowa i lata powojenne były okresem najbardziej aktywnej i zakrojonej na szeroką skalę działalności władyki. W epilogu przedstawiliśmy losy polskiego prawosławia na emigracji po śmierci abp. Sawy.

Powstanie tej monografii nie byłoby możliwe bez wsparcia i pomocy innych osób. Autor składa najszczersze podziękowania wszystkim tym, którzy swoimi radami i wskazówkami wspierali go w trakcie pisania niniejszej pracy. Pragnie serdecznie podziękować za inspirację i pomoc w poszukiwaniu materiałów Andrzejowi Suchcitzowi, Zbigniewowi Moszumańskiemu, prof. Wiaczesławowi Szwedowi, pani Jadwidze Kowalskiej oraz śp. Zbigniewowi Sebastianowi Siemaszce (Londyn), Michałowi Szwedziukowi (Manchester), kierownictwu Wydziału Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Belgradzie. Wyrazy wdzięczności kieruję także do ks. archimandryty Kyrila (Jennera), proboszcza parafii prawosławnej w Bristolu, oraz pani Klaudii Behr. Recenzentom Antoniemu Mironowiczowi i Andrijowi Smyrnovowi chcę podziękować za bardzo cenne uwagi i wskazówki, które przyczyniły się do nadania tej pracy ostatecznego kształtu. Składam również podziękowanie Fundacji z Brzezia Lanckorońskich – dzięki jej pomocy stała się możliwa kwerenda archiwalna i biblioteczna w Londynie.

1943–1947, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2015, nr 1, s. 75–98; J. Grzybowski, M. Grzybowska, *Jepiskop Sawwa (Gieorgij Sovietow) – jego rol’ w istorii Polskoj i Serbskoj prawosławnych cerkviej*, [w:] *Društveve nauke pred izazovima savremenog društva. Tematski zbornik radova*, red. G. Djigić, Niš 2017, s. 81–92.